

Szathmári István (szerk.)

A stilisztikai alakzatok rendszerezése

(Tinta Könyvkiadó: Budapest, 2006. 208 pp.)

Bodnár Ildikó

A következő oldalakon egy, a stilisztikai-retorikai alakzatkutatáshoz kapcsolódó tanulmánygyűjteményt ismertetek. A stilisztika az alkalmazott nyelvészeti diszciplínák egyike; alkalmazásának talán legfontosabb területe az iskolai oktatás, ezen belül is az anyanyelvi nevelés: a stilisztikai és retorikai ismeretek a szóbeli és az írásbeli szövegek szerkesztéséhez, ill. irodalmi alkotások sokoldalú elemzéséhez nyújtanak segítséget. Ugyanakkor az alakzatok nagy szerephez jutnak a hétköznapokban is: a politikai kommunikációban csakúgy, mint a reklámok nyelvében. Az ún. alkalmazott stilisztika körébe tartozik az összehasonlító stilisztika, amely egy-egy irodalmi mű eredetijének és fordításának a viszonyát vizsgálja. A tanulmánygyűjteményt az alkalmazott nyelvészet iránt érdeklődő olvasók mellett a magyar nyelv és irodalom tanításával foglalkozó kollégák forgathatják nagy haszonnal. A továbbiakban többször is emlegetett készülő alakzatlexikon pedig a nyelvi tudatosodás és tudatosítás fontos eszközeként kell, hogy helyet kapjon nemcsak az iskolában, hanem a szerkesztőségekben, vagy éppen a reklámmal foglalkozó szakemberek kézikönyvtárában is.

A Tinta Könyvkiadó *Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* című sorozatának ötvenötödik köteteként jelent meg *A stilisztikai alakzatok rendszerezése* címet viselő tanulmánygyűjtemény. A könyv az ELTE Stilisztikai Kutatócsoportja által 2005. október 26-án *Alakzatok – alakzatlexikon* címmel rendezett jubileumi konferencia húsz előadását, s további két szerző egy-egy, szintén az alakzatokhoz kapcsolódó tanulmányát tartalmazza. Az előadásokhoz képest néhány tanulmány új, az adott írás lényegét talán jobban kiemelő címmel került a kötetbe.

Jubileumi konferenciát azért tarthatott a kutatócsoport, mert elődje éppen harmincöt évvel ezelőtt, az 1970/71-es tanévben kezdte meg működését az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán belül. Az induláskor még csupán néhány fős csoport napjainkra a harmincat is meghaladó létszámú stilisztikai munkaközösséggé vált, melynek tagjai szinte valamennyi magyar felsőoktatási intézményünket képviselik.

A kötet szerkesztője a csoport munkáját a kezdetektől irányító Szathmári István professzor úr. Vezetésével az ország különböző főiskoláin és egyetemein oktató csoporttagok – akikről elmondható, hogy közülük sokan már diákként is Szathmári-tanítványok voltak, vagy ha mégsem voltak azok, időközben mindenképpen azzá lettek – az eltelt harmincöt évben jelentős stilisztikai kutatómunkát folytattak, amelynek eredményeképpen már a 80-as évek végétől több tanulmánykötet is napvilágot látott. Közülük most csupán az itt bemutatásra kerülő kötet közvetlen előzményét, a 2003-ban tartott hasonló tanácskozás nyomán megjelent *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa* című gyűjteményt említem meg. A két „testvér-kötet” várható folytatása – a több évtizedes kutatómunka méltó befejezéseként – az a jelen konferencia címében is említett *alakzatlexikon* lesz, amelynek e tanulmányok mintegy a háttér-, ill. műhelymunkálatait jelentik. Az alakzatlexikon közel kétszáz címszavának tudományos kidolgozása nehezen lenne elképzelhető az e tanulmányok megírását kísérő kutatói tevékenység nélkül.

A stilisztikai alakzatok rendszerezése című kötet a *tartalomjegyzék* ismertetésével, *szerkesztői előszóval* és a jubileumi konferenciát köszöntő Kiss Jenő nyelvész szavaival

indul, majd a kilencedik és a tizedik oldalon a *konferencia meghívójával* folytatódik. Felfigyelhetünk rá, hogy a tanulmányok ez alkalommal nem a szokásos módon, a szerzők nevének ábécé-rendjében, hanem a konferencián való elhangzásuk sorrendjét követve kerültek a gyűjteménybe. Az utolsó lapon a konferencián is elhangzott *Zárószó* olvasható.

Az *alakzatok rendszerezéséről* címmel írott első tanulmány szerzője *Szathmári István* professzor. Bevezetőjében a leendő alakzatlexikonhoz kapcsolódóan szól a *rendszer*, ill. a *rendszerezés* fogalmáról, meghatározza az alakzatok lényegét, majd röviden áttekinti a különböző korszakok alakzatfelfogását. Közülük a legkorábbi az az Arisztotelész és Quintilianus által is vallott ún. „eltérés”-felfogás, mely szerint az alakzatok forrása voltaképpen a nyelvi hiba.

Foglalkozik az írás az alakzatok és a trópusok elkülönítésének nehézségeivel, majd arról szól, hogy a különböző szerzőktől származó retorikák eltérő számú trópus, ill. alakzatot tartottak számon, s csoportosításaikban is különféle szempontok érvényesültek. Az alakzatokhoz kapcsolódva a legelterjedtebbek az ún. nyelvi síkok szerinti rendszerezések lettek, amelyek hang-, szó-, mondat-, jelentés- és gondolatalakzatokat különböztettek meg. A liège-i csoport tagjai az általuk metaboláknak nevezett alakzatok között – a fentihez hasonló módon – a szó formáját módosító metaplazmusokat, a jelentést módosító metaszemémákat, a mondathoz kapcsolódóan metataxisokat, végül a mondat logikai jelentését módosító metalogizmusokat különítették el. A huszadik század utolsó harmadában kialakított rendszerezések újabb, pl. szerkesztési alakzatokat (Robrieux) is megneveznek, ill. az említett síkok mellett továbbiakat: grafémiai, textológiai és intertextuális síkokat (Plett) is megkülönböztetnek.

A rendszerezések másik gyakori szempontja a nyelvi hibák típusaiból levezetett négy ún. változáskategória. Megkülönböztetjük egymástól a hozzáadással (adiectio), az elvétellel (detractio), a felcseréléssel (immutatio), továbbá a sorrendi változtatással (transmutatio) létrejött alakzatokat. Problémát jelent, hogy ebbe a rendszerbe nem sorolható be minden alakzat. Ugyanakkor vannak a fenti két szempont kombinálásával létrehozott csoportosítások is; az alakzatrendszerezés valamennyi kérdését azonban ezek sem oldják meg.

A kötetnyitó tanulmány utolsó része – az indításhoz hasonlóan – közvetlenül az alakzatlexikon szerkesztéséhez kapcsolódik, így szól a szócikkek elvárható stílusáról, az ún. prototipikus példa alkalmazásának fontosságáról, ill. a még elvégzendő feladatokról.

A kötet második írásában, *Bencze Lóránt* tanulmányában: *Stílus, Weltanschauung és viselkedés* két igen izgalmas problémakör jelenik meg. Az első az *alakzatokkal való élesnek és visszaélesnek* a kérdését tárgyalja, például azt, hogy napjainkban a média sajnálatos módon „a látszatot valósággá, a valóságot pedig látszattá fabrikálja... A szeretetet gyűlöletként képes megutáltatni..., a gyűlöletet szeretetként ünnepli, és így tovább” (18). „A stílus, elsősorban pedig az alakzatok és a szóképek nem pusztán esztétikai mozzanatok, hanem meghatároznak személyiséget, *Weltanschauungot*, kultúrát, politikát, gazdaságot, mindennapi beszélgetést... Nem mindegy tehát, hogy tisztában vagyunk-e ezeknek a nyelvi eszközöknek a természetével...” (19).

A másik kérdéskör a nyelv világán belül maradván azt firtatja, hogy bizonyos határeseteknek nevezhető nyelvi eszközökkel a stilisztikák-retorikák nem, vagy csak alig foglalkoztak. Így kevésbé kutatott terület a *körülírás*, amely maga nem alakzat, pedig benne az alakzatok egész nyalábja megjelenik, továbbá a *szillogizmusoké*: „Minden ember halandó. Péter ember. Tehát Péter halandó.” Ez utóbbiaknál „fölmérült ugyan az alakzatok

közé illesztés lehetősége, de elvetették” (20). És hasonló a helyzet a *casus pendens*-nek nevezett mondatgrammatikai eszközzel is: „*Őt esztendővel a háború után, akkor hajtott ki ez a leány...*”. A kiemelésnek, hangsúlyozásnak ez a nyelvi eszköze, amely idegen nyelvekben szabályos szerkezetnek, a magyarban esetlegesen nyelvi pongyolaságnak tűnik, szintén nem vált stilisztikai alakzattá (20-23).

Megszívlelendő végül az is, amit a szerző a *fraktál-szerű mondat szerkezetekről* mond, ugyanis szerinte éppen ezeket lehetne mondatalakzatoknak tekinteni (28).

Harmadikként szerepel a kötetben *Adamik Tamás* tizenkét oldalas tanulmánya: *A szóképek rendszere az antik retorikában és grammatikában*. Ez a munka ugyancsak két kérdéskört bont ki nagy részletességgel. Először azt vizsgálja, hogy miként alakul a szóképek és az alakzatok, ill. ezek egyes fajtáinak az elkülönítése a különböző szerzőknél. Idézi többek között Quintilianust, aki szerint a szóképben az átvitel a következők szerint alakul: a metaforában a jelentés, a metonimiában inkább a használat („*arról a helyről, amelyben sajátos, átvitetik arra a helyre, amelyben nem sajátos*”) átvitele jelenik meg, míg az alakzat a beszéd olyan alakja, „*amely eltér a közönséges... beszédmódtól*” (37). A jól ismert neveken - Quintilianus, Cicero és Cornificius – kívül számos további név is sorakozik az írás lapjain: Gorgiasz, Caecilius, Licinius Crassus, Trüphón, Korinthoszi Grégoriosz, Augustinus, Pszeudo-Plutarkhosz, Kratész, Tauriszkosz, Marius Plotius Sacerdos. S ez még csak nem is a teljes névsor, de így is jól érzékelteti a retorika korabeli művelésének hatalmas jelentőségét. A tárgyalt trópusok és alakzatok száma szerzőnként igen eltérő: 8-9, 10, 14, ám esetenként ennél jóval magasabb is lehet, Sacerdos például 35 trópusot sorol fel.

A tanulmány második része kiemelten foglalkozik a fenti eszközöknek a grammatikákban való megjelenésével, ugyanis – ahogyan erre már Szathmári István tanulmánya is utalt – egyes alakzatok igen közel esnek a nyelvi hibákhoz, ill. megfordítva: egyes nyelvi hibák (*barbarismusok* és *soleocismusok*) ugyancsak közel esnek az alakzatokhoz. „...*A Krisztus előtti 80-as évek táján a nyelvi hibák tana már a nyelvtan része volt. A nyelvtani erények tana viszont nem, mert ezt a tant [pl. Cornificius] részletesen kifejti retorikájában...*” (41). Az alakzatok tana majd a latin grammatikusoknál kerül be a nyelvtankönyvekbe, ahogyan az a grammatikák címében is olvasható lesz majd.

A negyedik tanulmányban *Az alakzatok és a norma* címen *Eöry Vilma* mintha a fenti gondolatmenetet folytatná, hangsúlyozva, hogy „...*a retorika két és félezer éves történetét végigkíséri az a kérdés, hogy az alakzatok hibának vagy erénynek számítanak-e, sőt az is, hogy létrejöttek nem szabályszerűség-e*” (43). Ő is idézi a nyelvi hiba és az alakzat összefüggéseiről értekező Quintilianust, és *A nyelvhelyesség, a világosság és az alakzat* című alfejezetben az ókori retorikáktól indulva a huszadik századi *écart-*, *déviation-* és *anomalie-felfogások* elemzéséig jut el. *Az illőség és az alakzat* című fejezetben ókori szerzők állásfoglalását fejti ki, míg *A retorika normafogalmáról* című részben nagyrészt 20. századi szerzők felfogását ismerteti. A végig elméleti szinten mozgó írásnak fontos megállapítása, hogy „*az alakzatok viszonyítási pontjának nem sok köze van a nyelvi normához/normákhoz, különösen nem a kodifikált normához... az alakzat alakzat volta váratlanságában rejlik*” (47).

Az ötödik írás, *Heltainé Nagy Erzsébet* dolgozata az archaizmusoknak a problémakörét tárgyalja *Archaizálás és retorizáltság* címen. Az archaizmus fogalmának értelmezése, majd lehetséges csoportosításai (lexikális, kiejtési, ortográfiai archaizmusok) után e stilisztikai-retorikai eszköz tágabb értelmezéséből kiindulva foglalkozik a

verselésben, a rímekben, sőt a választott műfajban jelentkező archaizmusokkal, majd – Szigeti Csaba nyomán – az irodalomtudományban feltűnő ún. radikális archaizmussal is.

A tanulmány második részében József Attila erősen archaizáló *Csodaszarvas* című versének az elemzését olvashatjuk. „Az archaizálás eszközkévé válhat maga a témaválasztás” – ezzel a gondolattal indul a vers bemutatása (52). Szól a keletkezés idejével kapcsolatos bizonytalanságokról, a megjelenés helyéről és újrafelfedezéséről, a vers témájának a harmincas évek más alkotóinál való felbukkanásáról, a József Attilát ért lehetséges hatásokról csakúgy, mint a szarvas-, csodaszarvas-motívum előéletéről. „A csodaszarvas metafora, szimbólum és toposz a magyar nyelviségben, az irodalmi emlékezetben a nyelvi változatokon keresztül többféleképpen is hagyományozódott...” (55). S valóban: az elemzésben a magyarság eredetmondájának szarvasünőjétől és gímszarvasától a kolindák csodafiú-szarvasáig, a bibliai – a 42. zsoltárban feltűnő és a krisztusi – csodaszarvasig, a regöséneknek termékenységet jelképező szarvas-felfogásáig, sőt a természeti népeknek a csillagos égen megjelenő, az újjászülető fényt jelképező szarvas-ábrázolásaiig ível az út.

A *Csodaszarvas* című József Attila-vers szövegszerző elve – mondhatjuk ezt Szabó Zoltán nyomán – egyértelműen az archaizálás. Az archaizálás jelen van a címtől a ritmuson és rímeken át a jellegzetesen régies hangulatot sugalló alakzatok (gondolatritmus, figura etymologica, alliterációk és más hangalakzatok) használatáig. Az elemzés felépítése több ponton s emlékeztet a tartalom, a közeg és a stílus belső és külső kontextusának a vizsgálatát célul kitűző, Szabó Zoltán kialakította elemzési modellre. Emlékezetesen szép, az olvasót középpontba állító elemzést olvashatunk a tanulmányban: „...*Nemcsak közösségi, hanem egyéni szinten is igaz, hogy a metaforák értelmezése nagy mértékben pragmatikai jellegű: a világról való tudásunk nyelvi és nyelven kívüli elemeitől, mélységétől függ az, hogy mennyit veszünk észre mondjuk a csodaszarvas jelképi tartományából, az, hogy egyáltalán észrevesszük-e egyik vagy másik elemét vagy sem... A költői metaforák, szimbólumok lehetőségei mindebből következően nyitottak*” (57). Ehhez már csak egy gondolat kívánczik: ami igaz a metaforák és a szimbólumok világára, az hatványozottan igaz magára az egész versre: a vers értelmezéséhez az olvasó, a befogadó sokféle tudása alapvető. Kár, hogy a verset magát nem találtuk meg legalább a tanulmány függelékében!

A gyűjtemény hatodik tanulmánya, *Tolcsvai Nagy Gábor A transzmutáció jelentéstana* című dolgozata Arany János ballada-részletei és köznyelvi példák alapján a szokatlan szórend kérdéseivel foglalkozik. A generatív grammatikai megközelítést sem nélkülöző elemzés a kötet darabjai közül nem egyetlenként utal a magyar nyelv sajátosságaira, amelyek az alakzatok viselkedésével, hatásmechanizmusával is kapcsolatban állhatnak. „A magyar mondatban a kognitív alapon azonosított topik nem rögzített szórendi helye és a mondatkezdő kifejezés semleges kiindulópontja együttesen alkotja a mondat szemantikai vázát. Ha a kettő nem azonos, sajátos feszültségviszony jön létre a mondatban, amelynek funkciója szövegszinten értelmezhető” – állapítja meg a szerző (63). A transzmutációs mondat szerkezet hatását a következőképpen foglalja össze: „A transzmutációs alakzatok a mondat dinamikus (műveleti) feldolgozásának természetes ösvényeit bontják meg, erőteljes mentális erőfeszítésre készítve a befogadót” (66).

Szikszainé Nagy Irma A kérdésalakzatok tipizálásának gondoljai címmel írott, a kötetben hetedikként szereplő tanulmányban a szakirodalomban, azaz a régebbi és az újabb retorikákban feltűnő nagyjából két tucatnyi kérdésalakzat közül hatot – az *interrogációt*, a *dubitációt*, a *kommunikációt*, a *szubjekciót*, továbbá a *raciocinációt* és a *szermociációt*

kérdő változatát – elemzi. Ezt követően még két, a korábbi korokban nem vizsgált, s így latin névvel sem rendelkező, valójában azonban jól elkülöníthető kérdésfajtát mutat be részletesen: az *önvizsgálatra készített*, valamint a *felszólítást enyhítő kérdéstípust* (71-72). A kérdések vizsgálatában az alábbi igen alaposan kidolgozott szempontrendszer érvényesült: „*a kérdésalakzatot létrehozó művelet; a kérdésalakzat szerkezete; hangzása; nyelvi jellemzője; nézőpontja; szövegbeli működése; szemantikai-pragmatikai szerepe és hatása; altípusai; szövegtípushoz, stílusréteghez, valamint kommunikatív szintérhez kötődése; alakzat-bennfoglalása; a kérdésalakzatok egyneműsége és a köztük levő szemantikai kapcsolat; a kérdésalakzat önértékűsége vagy átértékelődése; más alakzattal való rokonsága vagy szembenállása*” (73).

Nagy L. János *Az alakzatok hangzásához* címen írta meg a kötet nyolcadik tanulmányát, amely a hangszimbólika és a hangfestés kérdésének elemzéséből indul ki, majd egy sor idézetet hoz olyan, jellegzetesen a hangokkal (is) kísérletező költőktől, mint Weöres Sándor, Tandori Dezső, ill. Papp Tibor. Ugyanakkor foglalkozik klasszikus költőink: Petőfi és Arany, József Attila és Radnóti néhány, erősen a hanghatásra építő jellegzetes sorával is. A hangzás szempontjából a szavak hangalakja mellett a versekben a ritmusnak, sőt a ritmikai egységeket szétfordelő cezúrának is jelentősége lehet: szép példái találhatók ennek Radnóti *Nem tudhatom...* kezdetű költeményében. „*A kifejezésben a hangzás erősíthet és ellenpontozhat; a befogadóra gyakorolt hatásban a hangzás vonzhat és taszít; a szövegvilág megteremtésében a szépség eufóniához segíthet, vagy a kakofónia árnyalataihoz juttathat*” – összegzi véleményét a szerző (81).

Tátrai Szilárdnak új címen megjelent tanulmánya a kötet kilencedik írása. *Az alakzatok kontextuális értelmezéséről – pragmatikai megközelítés* címmel és alcímmel olvasható írás néhány, ún. pragmatikus alakzat vizsgálatát állítja a középpontba. A pragmatikus alakzatok nagyobb számban a mondatalakzatok, pl. a kérdések között lelhetők fel, ahogyan ezt az egyik korábbi, a kérdéseket elemző tanulmányban is olvashattuk. A bevezető oldalakon igen fontos, a készülő alakzatlexikon nyelvészeti keretét bemutató fejtegetést olvashatunk, továbbá a pragmatikai értelmezés számára nélkülözhetetlen kontextus-típusokkal ismerkedhetünk meg. A kiinduló gondolatok egyikét idézem: „*Az alakzatok nyelvi szerveződésének vizsgálata a nyelvhasználat, pontosabban a nyelvi tevékenység problémáira összpontosító pragmatika szempontjainak a figyelembe vételét is megköveteli... A ma pragmatikainak (is) nevezett problémák az antikvitástól kezdődően nagyon sokáig nem a grammatika, hanem sokkal inkább a retorika keretén belül jelentek meg, illetve kaptak helyet*” (83).

A folytatásban négy igen jellegzetes pragmatikus alakzat jelenik meg a sorokban. A megszólítást (nem a beszédpartner megszólítását, hanem épp a tőle való elfordulást) jelképező *apostrophé*, az *esküvést* tartalmazó *obszegráció*, az önmagát javító *korrekció*, végül az *irónia* elemzését olvashatjuk a tanulmány második részében. Bár az iróniát éppen csak „felvillantja” a szerző, azért jelezni tudja az ehhez az alakzathoz kapcsolódó problémák egész körét, például azt, hogy egyáltalán nem elég azt megállapítani, hogy „*az iróniával az ellenkezőjét mondjuk annak, amit gondolunk*” (88). A tanulmány a nézőpont kategóriáját tartja alkalmasnak az irónia-kérdés vizsgálatában.

A tizedik tanulmány szerzője **Pethő József**, aki igen érdekes, az alakzatok aktualitását érintő dolgozatában – *Az alakzatok napjaink szónoki beszédeiben* – összesen hét: négy közösségi ünnepen, három nem közösségi ünnep alkalmából elhangzott modern szónoklat kapcsán vizsgálja meg az alakzatok szónoki felhasználását. A munka fontos

megállapítása, hogy a kortársi szónoklatok a klasszikus korszak hasonló műfajt képviselő darabjaihoz képest nem bővelkednek a rétor-elődök nemzedékei által ránk hagyományozott retorikai eszközökben. Pedig ezeket még a reformkori szónokok is igen jól ismerték. A mai szónokokat – erősen eufemisztikus megfogalmazással – a mértékletesség jellemzi az alakzatok használatában. De ennek nem egyedül a szónokok az okai: „*Mások a befogadói elvárások is, hiszen a közönség sem rendelkezik az alakzatokról olyan tudással, amely a szónoklatra vonatkozó elvárásrendszerben előírná a figurák jelentősebb szerepét*” – összegezi tapasztalatait Pethő József (95).

Pontosan a kötet közepén, tizenegyedik írásként olvashatjuk **Kocsány Piroska A (kognitív) metonímia körül** címmel írott tanulmányát. Ez az egyetlen tanulmánya a kötetnek, amelyik nem valamelyik alakzatot, hanem a hagyományosan a trópusok, azaz a képek közé sorolt metonímiát vizsgálja. A metonímia itt bemutatott kognitív megközelítése számos izgalmas kérdést vet fel, például azt, hogy a metonímiának a forrás (forrásfogalmat), avagy a célt (célfogalmat) megnevező eleme kerül kiugró módon az előtérbe, ill. marad háttérben.

Egy másik kérdéskör a metonímiák osztályzására vonatkozik, s megkülönböztet a) lineáris: mondaton belül érvényesülő („*A falu is lefeküdt már.*”), b) konjunkcionális: jelentésbővüléssel járó („*A délutáni teán Éva is megjelent.*”), valamint c) inkluzív: az idiomatikus kifejezésekben megjelenő („*Kiváló feje van.*”) metonímiákat. Majd szól a fenti rendszerezéshez hozzáilleszhető ún. figuratív és nem-figuratív metonímiákról, megállapítva, hogy a lineáris metonímiák sosem képesek értelműek, az inkluzív metonímiák mindig azok, míg a konjunkcionális típusúak között figuratív és nem-figuratív metonímiák egyaránt előfordulnak. Am az egyes konkrét esetekre a fenti rendszerezést alkalmazni nem is olyan egyszerű! A metonímia-kutatás új útját jelentik a kognitív alapokon történő, szemantikai és szintaktikai háttérű vizsgálatok.

Tizenkettedik a kötetben **Rozgonyiné Molnár Emma Az ellentételezés az alakzatok körében** címmel megírt dolgozata, amelyik szinte teljes gazdagságukban mutatja be az ellentétet kifejező alakzatokat. Bevezetésében az ellentétnek a világban elfoglalt helyéről szól, kiemelve, hogy az ellentét az ún. univerzális kategóriák közé tartozik, majd pedig bemutatja az alakzatok sorában nyelvileg kifejezett ellentétek egyes fajtáit. Az *antitézistől* és az *antonimától* a kevésbé ismert *acumen*, ill. *contradictio in adjecto* nevet viselő eszközökön át jutunk el az irodalmi alkalmazások kapcsán már ismerősebbnek számító *chiasmus*, *oximoron* és *paradoxon* alakzataiig. Amellett, hogy a bemutatott ellentét-alakzatokkal különböző fokú (erősségű) ellentétek fejeződnek ki, fontos egyéni jellemzőjük az egyes szófajokhoz, még inkább pedig a mondatrészekhez való kötődésük. „*Eltérő jellegüket a nyelvi grammatikai szerkesztettségük egyedíthetősége adja*” – állapítja meg róluk a tanulmány szerzője is (118).

Alaptag és bővítménye hordoz ellentétes értelmet az antitézisben vagy kontrasztban (*Éltem...holtan*). Az antonima jellemzője az azonos mondatrész szerepében álló lexémák ellentétes jelentése („*Rabok legyünk vagy szabadok*”). Az *acumen* jellemzője viszont, hogy egy alaptaghoz kell kapcsolódnia az ellentétes értelmű bővítményeknek („*élő voltam s holt is*”). Nyelvileg összeférhetetlen jelentést hordozó szavak különféle grammatikai kapcsolódásai alkotják a *contradictio in adjectio*-t (*négyszögletű kerek erdő; fából vaskarika*), szemben az *oximoron*nal, melyben az összeférhetetlen jelentések hordozója a jelző és jelzett szava kell legyen (*boldog szenvedés; „Lány keménység és kemény lágyság*”). A *paradoxon*ok egymásnak ellentmondó állításai végül összebékíthetők;

a chiazmus fő jellegzetessége pedig – a tagok ellentétessége mellett – az ismétlés és a fölcserélés jelenléte az alakzatban. Irodalmi idézetek egész sora igen szemléletesen mutatja be az egyes ellentétfajtákat, melyekkel a költők minden korszakban igen szívesen éltek.

A tizenharmadik írás, *V. Raisz Rózsa A körmondat mint alakzat* című tanulmánya Márai Sándor két kötetéből vett összesen hat körmondatot (körmondat-részletet) vizsgál meg, miután a tanulmány első felében a körmondat számos jellemzőjét (kettős pillér, geometrikus szerkesztésmód, mozgalmasság, ritmikusság) felsorakoztatja. A körmondat ókori elnevezései valóságos beszélő nevek: *ambitus* (=körüljárás), *circuitus* (=megkerülés), *circumscriptio* (=körülkerítés). A tanulmány áttekinti a körmondatok történetét, szépprózai megjelenésének előzményeit, a magyar irodalomban játszott szerepét.

Márai Sándor elemzett körmondattal, ill. körmondat-részletei (*az Ég és föld*, illetve a *Füves könyv* kötetek darabjai) rendre 23 – 8 – 26 – 10 – 6 – 12 tagmondatot tartalmaznak. A retorikai alakzatok sokaságát felvonultató körmondatok „nemcsak a klasszikus forma által megemelt stílus következtében ünnepélyes hatásúak, hanem tartalmuk is emelkedett: az emberi élet vagy az írói alkotás életfontosságú tényezőiről szólnak, szerkezetüktől eltekintve is értéktelítő stílusban” (125).

Ugyancsak huszadik századi magyar szerző műve alapján készült a tizennegyedik tanulmány, melynek lapjain *Cs. Jónás Erzsébet* vizsgálja – *Detrakció és kohézió a párbeszédben* címen – Wass Albert *Tizenhárom almafa* című, Erdélyben játszódó regényének párbeszédes részeit. A detrakciós alakzatok a párbeszéddek természetes velejárói, ha például a bennük előforduló nagy számú töredékes mondatra, kihagyásra gondolunk. Itt a székely tájnyelv *metaplazmusainak* – hangalakzatainak – a vizsgálatával indul a tanulmány. Hang- és szótagelhagyások a szavak különböző pontjain, továbbá a szóalakok gyakori összeolvadása jellemzi többek között a főszereplő, Mózsai nyelvét. Az találkozunk *aferézissel* (és helyett *s*), *apokopéval* (*sze* a *hiszen* helyett, egy voltaképpen az aferézissel kapcsolódó apokopéban) és *szinkopéval* (*vót, dógában*). *Szinerézisre*, két szótag összeolvadására példa a *talán*-ból lett *tán*.

A következő fejezetek tárgyalják még az *ellipszisek* három fajtáját (a kontextuális, a szituatív és a párbeszédes ellipszist), továbbá a *kötőszóelhagyást*, a *zeugmát* (másként ráértést), valamint az elhallgatásnak különböző néven illetett alakzatait. A mű részletei alapján igazolva látjuk a székely ember közmondásos szűkszavúságáról szóló „legendát”. Az elemző természetesen másként fogalmaz: „Az olykor sokat mondó hallgatás a detrakciós nyelvi alakzatokon keresztül nyeri el szövegbeli funkcionális stilisztikai realitását” (141).

Jenei Teréz Az irónia alakzatai Babits Mihály Halálfiái című regényében – a kötet tizenötödik írása – azok közé a tanulmányok közé tartozik, amelyekben a szerző az adott alakzat jellemzőinek tisztázása után idézetek során mutatja be a vizsgált retorikai eszköz „működését”. A tanulmány Szabó Lőrincről származó mottója szerint a regény stílusán „ideális lehetne tanulmányozni minden elképzelhető stíluskérdést” (143). Nem kivétel ez alól az irónia kérdése sem, annál kevésbé, mert a korábbi elemzők egyöntetű megállapítása szerint itt az irónia, az ironikus ábrázolásmód igen nagy szerephez jut. Ennek oka egyértelműen a múlttal és az ábrándokkal való leszámolás, s ehhez a távolságtartó ábrázolás illik. Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy a regény stílusának fő jellemzőjévé lesz az irónia. Az irónia – ez is kiderül a tanulmányból – több más stilisztikai eszközzel is rokonságot tart, így pl. az allegóriával, hiszen mindkettő „mást gondol, mint amit kimond”: „*az elutasítást az elfogadás mögé rejti*” (145), valamint a nagyítással, túlzással. Az irónia

ebben a műben „*olyan átfogó alakzat, amely megsokszorozza az értelmezés lehetőségeit*” – írja az elemző (149).

Czetter Ibolya Szentenciák és aforizmák Márai Sándor Ég és föld című művében a tizenhatodik írása a kötetnek, s immár a második olyan tanulmány, amelyben Márai-művek kerülnek az elemzés középpontjába. Az íróról és a kötet felépítéséről szóló bevezetés után kerül sor a szentenciának és az aforizmának, valamint ezek néhány további „rokonának”: pl. az életszabályoknak és a gnómának a bemutatására, tartalmi és formai jellemzőik vizsgálatára. Mind az ún. *mondás* szövegtípusába tartozó műfajt képviselik, amelyhez a legtöbbször nevelő szándék kapcsolódik. Ugyanakkor ezek az ősi tanítások Márainál „*nem lapos, merev és unalmas közhelyek*”, hanem „*személyes, megszenvedett igazságok*” (155). A műfaj számos jellemzőjét ragadja meg az elemzés: a generikus, általános értelem következtében „*a mondás igéjének jelen időben kell állni*”, „*gyakori az általános névmás*” és a szintén generikus értékű „*egyes szám második személyű igealak*”; „*sok bennük az értékelő és a minősítő szó*” stb. (152-153). Az egyes szentenciák, aforizmák emellett még egy sor jellegzetes mondattani, stilisztikai-retorikai és szemantikai elemet is tartalmazhatnak.

A tizenhetedik és a tizennyolcadik tanulmány egy-egy költői alkotáshoz kapcsolódik, s bennük az alakzatok sokoldalú vizsgálatát találjuk. Ugyanakkor mindkét elemzés az adott mű nagy érzékenységgű megközelítése.

Porkoláb Judit – Boda István Károly Jellemző alakzatok és jelentésük vizsgálata Radnóti Miklós egy versében című tanulmánya Radnóti Miklós *Ének a négerrel, aki a városba ment* címet viselő korai versének az alakzatokra koncentráló, a hipertext struktúrát is alkalmazó, komplex elemzést nyújtó bemutatása. Az elemzés, melyben a vizsgált Radnóti-vers egész asszociatív „holdudvara” is felidéződik, az ún. kulcsszavakon keresztül évszázadokat is átölelően kapcsol hozzá az elemzett vershez képeket és alakzatokat, verssorokat és strofákat mind a magyar, mind pedig a világlíra tájairól. Már az elemzés elején, az alakzatok néhány kérdését és az expresszionista stílust tárgyaló bevezető részben megtaláljuk magának a hipertext módszernek a leírását: „*...Az értelmezett szöveg önmagában nem érthető meg: a megértéshez szükséges háttértudást olyan szövegek hordozzák, amelyek az értelmezett szöveggel együtt egy komplex hipertext struktúrát alkotnak*” (158). A gondolat – kibővítve, mondhatnánk azt is: a hid-metaforával kiegészülve – így jelenik meg az elemzés végén: „*...Egyfajta hid épül fel, építhető fel ...a művek között. S miközben az asszociációk egyre mélyebb és mélyebb rétegeket érintettek a szavak jelentésrétegei között mozogva a hipertext módszer segítségével szinte egy új mű született bennünk*” (161).

Az elemzés nyomán sokkal közelebb kerülhet az olvasóhoz ez a meglehetősen ritkán idézett Radnóti-vers. A költőtől származó további sorok, de Csokonai, Vörösmarty, Petőfi, Vajda, Ady, Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula, József Attila és Nagy László által írott versek – hogy Apollinaire Búcsúját, Verlaine Őszi chansonját már ne is említsem – mind-mind hozzásegíthetnek a költemény rejtőzködő szépségeinek a felismeréséhez. Mennyi gyönyörűség is rejlik az ilyen sorokban: „*Guggoltak a csöndben alatt a faluk, / csöndben éltek a négerék is...*”, „*mig a falun a gond szuszogott*”, „*Ültek együtt a vének is, / fekete dombok a szélben*”! A szokatlanságában is milyen megkapó az a vallomás, amelyet a szerelmétől búcsúzó lány szájába ad a költő: „*Nézd, csókkal szegem be harci ruhád, / hogy ne foszoljon; csókkal patkolom / harci bakancsod, ne kopogjon a sarka / fehérek nagy faluján*”!

Kabán Annamária Alakzattársulások versszövegförmáló ereje címmel Balassi Bálint egyik legszebb istenes versét elemzi, az *Adj már csendességet* kezdetű alkotást. A tanulmány az alakzatok együttes fellépését vizsgálja; a vers soraiban valóban szinte szétválaszthatatlan egységben szereplő párhuzamnak és ellentétnek, ismétlésnek és halmozásnak, fokozásnak és közölésnek, de akár az elhagyásnak (pl. az asyndetonnak) is igen nagy szerepe van abban, hogy a könyörgés szavaitól „*az Istenhez emelkedett lélek hálaadásáig*” (171) eljutó költő versét a magyar irodalom egyik miniatűr remekének érezhessük.

A szerző idézi a mű korábbi elemzőinek, így Szerb Antalnak és Németh G. Bélának nagy tudásról és beleérző-képességről bizonyosságot tevő sorait; saját – az alakzattársulások felől induló – megközelítése a megállapításait felhasználó, de önálló szemléletű tanulmány. Az elemzés nagy érzékenységgel foglalkozik a kiemelten vizsgált alakzatok mellett a szórendben és a hangsúlyokban, a felszólító módú igealakokban és a sor belseji rímzavakban rejlő költői üzenettel, megállapítva: „...*A versben tökéletesen egybeolvad a vallomásos és az elmélkedő hangnem. A retorizált könyörgés szerkezete mögött háttérként az azt építő lineáris lírai vallomás húzódik meg a szerző múltjáról, jelenéről és jövőjéről*” (175).

Kincses Kovács Éva Az oxymoron mint stílári alakzat a modern költészetben című tanulmánya a kötet tizenkilencedik írása. A tanulmány első felében, a kiválasztott alakzat bemutatása előtt egyfajta alakzattörténeti vázlatot nyújt át az olvasóknak. Az ókori retorikától a liège-i retorikáig, sőt napjainkig vizsgálja magának az alakzat-fogalomnak a megjelenéseit, értékelését, ill. az alakzatok csoportosításának lehetőségeit.

A tanulmány második, az oxymoronról szóló fele is, amely Kossuth idézetével indít: „*E perc irtózatos nagyszerűsége szorítva hat le keblemre*” először oxymoron-elméleti bevezetést nyújt, de itt már megjelennek idézetek is. Ha elfogadjuk a korábbi, Rozgonyiné Molnár Emmától származó elemzés oxymoron-ismérvét (jelző és jelzett szó kapcsolata), akkor az itt szereplő idézetek némelyike nem oxymoron, hanem az ellentétek valamelyik másik fajtáját képviseli.

Huszadikként szerepel itt **Lőrincz Julianna Az alakzat fordítási kérdései** című tanulmánya, amelyben a szerző Petőfi *Az apostol* című lélegzetű alkotásának egy felejthetetlen szépségű részletét, az ún. *szőlőszem-hasonlatot* vizsgálja a mű Leonyid Martinov készítette orosz nyelvű műfordításának a tükrében. A bevezetésben szó van eredeti (mint invariáns) és fordításainak (mint szövegvariánsoknak) a kapcsolatáról, majd a szerző Petőfi orosz fordításairól szól részletesebben. Felteszi azt a kérdést is, hogy könnyen fordítható-e Petőfi idegen nyelvekre. Sok költőnél a konnotációk szinte teljesen elvesznek a fordítás során; Petőfivel mintha más lenne a helyzet: ő – Martinkó András idézett véleménye szerint – a költészet egyetemes nyelvét beszéli.

Ez az összehasonlító stilisztika körébe tartozó írás azt a kérdést is vizsgálja, hogy a műfordítás során a fordító mennyit őriz meg, ill. tud megőrizni a stilisztikai-retorikai eszközök közül, illetve milyen eszközök állnak rendelkezésére a szükségszerű veszteségeknek a kompenzálására. Egyetlen példát kiragadva, a tanulmány írója megállapítja, hogy „*az orosz szövegben a nagy jelző három szinonimájával találkozhatunk, ami szinonimikus ismétlés és többlet az eredetihez képest. Ugyanakkor detrakciós alakzatként értelmezhető az eredeti szövegben meglévő, a szőlőszem kis jelzőjének elhagyása*” (187).

A huszonegyedik írással, *Sájter Laura Prosopopoiea vagy az „arc” figurája* című tanulmányával találkozva méltán lepődhet meg az olvasó. Egy igen ritka, s egyáltalán nem könnyen felismerhető alakzatot elemez a szerző. Ennek az alakzatnak már a megszemélyesítéstől való elhatárolása is meglehetősen nehéz feladat. A gazdag retorika-történeti bevezető mégis arról győzhet meg, hogy az alakzat szerepe a régiségben, nagyjából a barokk korszakkal bezárólag jelentős volt. A modern retorikák szerzői (mindenekelőtt de Man) megpróbálkoznak az „arc”, avagy „maszk”, esetleg „személy” értelmű figura újraélesztésével. „*A prosopopoiea arctalan entitások maszkkal való ellátása. A maszk egyszerűsége, kézzelfoghatósága pedig szabad teret biztosít a képzelőerőnek, az olvasót egy jellegzetes interpretatív hangulatba helyezi...*” (195). Az alakzat példajaként Kosztolányi *Vörös hervadás* című verse szerepel.

A tanulmánykötet utolsó, huszonkettedik írása *Domonkosi Ágnes Az elhallgatva elmondás változatai: nyelvi megformáltság, működés és funkció a praeteritívó alakzatában* című tanulmánya. Egy igen érdekes, ugyanakkor egészen hétköznapi retorikai eszköz jelenik itt meg, legalábbis abban az értelemben hétköznapi, hogy ezt a *paralepsisnek* is nevezett alakzatot mindennapjainkban is meglehetősen gyakran használjuk. A legtöbbször nem is gondolunk stilisztikai-retorikai eszköz voltára. A leggyakoribb megformálásai olyan fordulatok, mint a *nem szólva róla, nem is beszélve, arról, hogy ne is mondjam, hogy ne is említsem* stb.

Nevezhetjük az alakzatot a cikkben is idézett Martinkó András nyomán „*az elhallgatva, elhárítva kimondásnak, a tagadva, leleplezve állításnak*” (199), ill. a szerző szavaival az „*el nem mondás formájában való elmondás műveletének*” (204). Szépíróinknál éppúgy jelen van, mint a sajtónyelvben, igen gyakran a reklámban, de akár a mindennapi beszéd fordulatának is nevezhető. Az, hogy itt elhagyáson alapuló eszközről van-e szó, ahogy az ókori szerzők tanították, vagy inkább hozzáadás történik, máig vitatott.

A kötet írásainak bemutatása egyenként rövid, de a huszonkét tanulmány számbavétele a szokásosnál hosszabb ismertetést eredményezett. A hang-, a szó- és a mondataalakzatok egy-egy fajtájának a bemutatása közben számos érdekes kérdést érintettek a szerzők. Más tanulmányok írói változatos műelemzések révén jutottak el az adott költői vagy prózai szövegek lényegéig, vagy a műben megjelenő alakzatokhoz kapcsolódó igen fontos következtetésekig. Az írások mindegyike jelentős tudományos színvonalat képvisel.

Anélkül, hogy ismételni akarnám a bevezetőben mondottakat, jó szívvel ajánlom a kötetet minden magyar nyelvtant és irodalmat tanító kollégának, magyar, illetve alkalmazott nyelvészet szakos egyetemistának, a stílus kérdései iránt érdeklődő valamennyi olvasónak.